

גליון נושא: 'ביטול חמץ'

בס"ד, יום ג' לפרשת בחוקות, ט"ז אייר תשע"ו.
דיונים אקטואליים בסוגיות הנלמדות מסכת פסחים דף ו:
לעורר לב המעיין בלבד, ואין לסמוך על הדברים 'הלכה למעשה'.

פנינים

200 שקל

חמץ בפסח: שאל רה"י הגרא"י פינקל שליט"א (בשיעור כללי, ישיבת מיר ירושלים, ביהמ"ד 'בית שלום', ז' אייר תשע"ו) היכן מצינו צד כזה שיוכל אדם ללכת בליל הסדר לעיר העתיקה, ויקנה חמץ, ויניח את החמץ על שולחנו בליל הסדר יחד עם הקרבן פסח? לתדהמת הציבור שלף שטר של 200 ₪ והכריז: כל מי שעונה תשובה נכונה, מקבל מיד את הכסף!

רבי יהודה: התירוך המבוקש היה, בהו"א של הגמ' (פסחים דף כט.) לדעת רבי יהודה שחמץ של גוי מותר לישראל. והפשטות בדברי רש"י (שם), שחמץ של גוי ושל הקדש לדעת ר' יהודה מותר אפילו באכילה, וכך פירשו את הגמ' בדין הוא דאפילו תוך זמנו מותר, שמותר גם באכילה (ועיי"ש בתוס' שתמה על זה, ועיין שם במהרש"א שפירש דברי רש"י באופן אחר).

העירו, מה יענה רש"י על קושית התוס', הרי ברגע שישראל קונה את החמץ מהגוי, זה כבר חמץ של ישראל שעוברים עליו.

ויש הרבה תירוצים על שיטת רש"י, ונציין כמה מהם: א. בדברי הראב"ד (בהשגות על הבעה"מ ע"ב אות ב'), ותוס' הרא"ש, ורבינו דוד (ד"ה ובדין), וכעין זה בראש יוסף (בתוס' שם), משמע שרש"י דיבר באופן שלא עשה מעשה קנין, אלא תחב לו הגוי לבית הבליעה.

ב. מדברי ההפלאה (בתוס' ד"ה בדין) מבואר, כיון שבפסח אם קונוה עובר בלאו לכן אינו קונוה, כלומר שישראל אין יכול לקנות וליהפך לבעלים על חמץ בפסח, כדין איסורי הנאה שאינו ברשותו של אדם, ואף שכעת שייך לגוי ועדיין אינו איסורי הנאה, מכל מקום באין כאחת האיסור הנאה עם הקנין. שהרי קיי"ל כרבא (תמורה ד:): דכל דאמר רחמנא לא תעביד אי עביד לא מהני, וכיון שלפי רב אחא בר יעקב אינו עובר בחמץ של נכרי, אינו קונוה במה שאוכלהו, כדי שלא יעבור בבל יראה.

100 דולר

חמץ כל השנה: עוד שאל רה"י, היכן מצינו כזה צד, שיהיה איסור לאכול חמץ כל השנה? לתדהמת הציבור שלף שטר של 100 \$ והכריז: כל מי שעונה תשובה נכונה, מקבל מיד את הכסף!

בני חורין: התירוך המבוקש היה, אין הכי נמי למעשה אין כזה הלכה, אולם יש כזה הוה אמינא בזה"ק (שמות דף מ ע"א) על הפסוק שְׁבַעַת יָמִים שָׁאֵר לֹא יִמָּצֵא בְּבִתְיָכֶם (שמות יב יט): שואל התנא הקדוש רבי יהודה בר עילאי מכיון שהחמץ מרמז על יצר הרע, מדוע כל השנה מותר לאכול חמץ. מתרץ הזוהר, רק בפסח כאשר האדם הוא בדרגה של בן חורין, יש לו ליבדל מן החמץ. אבל כל השנה כאשר האדם אינו בדרגה של בן חורין מותר בחמץ. ❖

הבודק צריך שיבטל

בביטול חמץ מתקיים החיוב דאורייתא של אף ביום הראשון תשבייתו שאר מִבְּתִיכָם (שמות יב טו), כמפורש בגמרא (פסחים דף ד: ודף י). דבדיקת חמץ מדרבנן הוא, דמדאורייתא בביטול בעלמא סגי ליה. ופירש רש"י דכתיב תשביתו ולא כתיב תבערו, והשבתה דלב היא השבתה.

ומבואר בגמרא (פסחים דף ו:): הבודק צריך שיבטל. למרות שחכמים תיקנו לבדוק את החמץ כדי לבערו, ומן התורה מי שבדק אינו צריך לבטל את החמץ, שהרי מבער את החמץ שמצא, מכל מקום תיקנו חכמים שאחר הבדיקה יבטל את החמץ. אמנם כשאנו יכול, מבואר בגמ' (לקמן דף מט.) כלפי הולך לשחוט ולמול, שאז חוזר לעיקר הדין שמספיק ביטול בלב.

1. מדוע צריך ביטול ?

הטעם שצריך ביטול ולא מספיק בבדיקה, גזירה שמא ימצא גלוסקא יפה שדעתיה עילויה, אחר זמן האיסור שכבר אין מועיל ביטול, ויעבור בבל יראה ובל ימצא.

ביאור החשש לדעת רש"י והמאירי (פסחים ו, ב) שמתוך שהגלוסקא חשובה בעיניו, יחוס עליה ולא יבערה מיד, אלא ישהנה מעט אפילו רגע אחד עד שתתיישב דעתו להכריח טבעו מצד המצוה, ובאותו זמן שמשתהה עובר בבל יראה ובל ימצא (אבל קודם שנודע לו אינו עובר, כדן חמץ שאין ידוע, כמבואר בר"ן שכיון שיש חזקה חשיב כאונס), ולכן צריך לבטל את החמץ, שכן אם ביטל אינו עובר כשמששהה; ועוד, שמאחר שעשה את החמץ כעפר, הרי כל החמץ מאוס אצלו, ואין לחשוש שיתן לבו עליה אפילו רגע.

לדעת התוס' (שם) והמאירי (שם) והקרבן נתנאל (אות ד) חוששים שמא ימצא גלוסקא יפה, ומתוך חשיבותה אינה בטלה מאליה כפי שפירורים קטנים בטלים ממילא, ואפילו אם לא יחוס עליה כשימצאנה יעבור בבל יראה אם יתרשל מלשרפה כשימצאנה.

ולא תיקנו לבטל בארבע, או בחמש, כיון דלאו זמן איסורא הוא, ולא זמן ביעורא הוא דילמא פשע ולא מבטל ליה.

אין הביטול מועיל לאחר זמן האיסור: כשהגיע זמן איסור חמץ, אין הביטול מועיל (פסחים ו, ב). הטעם: לפי שכבר החמץ אינו ברשותו, כיון שנאסר בהנאה (שם). ואפילו כשלא נאסר אלא מדבריהם, כלומר בתחילת שעה שישית, כאיסור תורה הוא לענין זה שאינו ברשותו ואינו יכול לבטלו (טוש"ע סימן תלד סעיף ב).

ומבואר בגמ' (פסחים ז.) ונפסק בטוש"ע (סימן תמד סעיף ח), אפילו בתוך זמן איסורו שאין הביטול מועיל, הרי זה דוקא כשכבר החמץ, אבל קודם שהחמץ יכול לבטלו. לפיכך אם היתה לו עיסה בביתו בתוך הפסח והוא טרוד במקום אחר וירא שמא תחמץ, יבטלה בלבו קודם שתחמץ, שכיון שבאותה שעה עדיין לא החמיצה, דינה כמו קודם זמן האיסור, שהרי עדיין היא ברשותו, שלא נאסרה עליו.

2. דיני הביטול

כעפרא דארעא: לכולי עלמא יסוד ומהות הביטול הוא שמסיח דעתו מהחמץ ואינו חשוב בעיניו לכולם. אלא שנחלקו הראשונים באיזה אופן פועל הביטול האם זה מדין הפקר או מדין אחר, ומדוע מועיל בינו לבין עצמו.

ומצינו בזה 4 דעות בראשונים - רש"י (משוי ליה כעפרא - כלפיו, והריטב"א מוסיף שהיו ככופת שאור שיחדה לשיבה, שהחמץ כעת אינו עומד למאכל ולשום שימוש. (ב.צ.ו.) והקשה המהר"מ חלאוה א"כ מדוע אסור לאכול את זה הרי זה עפר, ותירץ שאכילתו אחשביה לחמץ. וקשה מדוע אסור לאכול בשוגג או באונס, וי"ל שמציאות האכילה אחשביה אפילו באונס, כעין שמצינו שאני חלבים ועריות שכן נהנה, כך בחמץ עצם ההנאה מורה שהוא כן מאכל חמץ.), תוס' (הפקר ואינו עובר על שאינו שלו), רמב"ן (כיון שדעתו מסכמת לדעת התורה, שוב לא עשאן הכתוב כאילו הן ברשותו.), ור"ן (מגלה דעתו שאין חפץ בחמץ, וממילא אינו שלו), והמשנ"ב (סימן תל"ד ס"ד יד) העתיק לשון הרמב"ן והר"ן.

מנהג ישראל תורה

מדוע מבטלים בארמית ?

צריך להבין מדוע תקנו את הביטול חמץ בארמית, ויש בזה כמה טעמים.

לשון שמבינים: כתב הדרכי משה (אות ב) דבירושלמי ("ג א") נוסח הביטול חמץ הוא בלשון הקודש, ואילו הגאונים תקנוהו בבבל בלשון תרגום, משום עמי הארץ כדי שיבינו, והוא הדין בשאר לשונות שיאמר כל אדם בלשון שמבין. ובכך ביאר את הדין שכתב הרמ"א (סימן תל"ד סעיף ב') **ובמשנ"ב** (ס"ק ט) שאם אינו מבין את תוכן האמירה כלל, ואינו יודע שמבטל ומפקיר, לא יצא אפילו בדיעבד.

להזהר מהמזיקים: מאידך בספר סדר היום הובא במג"א (סק"ו) ובא"ר (סק"ז) ובאר היטב (סק"ה) כתב טעם אחר על מה שתקנו הנוסח בארמית לפי שהלחם הוא חיות האדם, ואין ראוי לזלזל בכבודו, לכך נתקן בלשון תרגום כדי שלא יבינו המזיקים ויקטרגו. ועל פי זה כתב בכף החיים (ס"ק לו) שלכתחילה יאמר נוסח הביטול בארמית דוקא.

אמנם הגר"ז (קונטרס אחרון סק"ד) חולק על זה שכתב שרק המלאכים אין נזקקין ללשון ארמי אבל המזיקים עיקר לשונם הוא ארמי, כדאיתא בזהר, הובא בב"י (סי' נ"ו). ❖

ברכה: הטעם שאין מברכים על ביטול חמץ. פירשו בתשובות הגאונים שהביטול הוא בכלל הביעור, ובברכת "על ביעור חמץ" שמברכים לפני הבדיקה פוטרם גם את הביטול, ומדויק ברא"ש (סימן י') שהברכה קאי על הבדיקה והביטול וההצנעה והשריפה. טעם נוסף: כתב הכלבו (סימן מח) והב"י (סימן תלד) לפי שעיקר מצות ביטול חמץ הוא בלב, ואין מברכים על דברים שבלב.

3. יש לבטל גם בערב פסח

ביטול נוסף: המנהג כיום לבטל פעמיים את החמץ, פעם אחת בלילה אחרי בדיקת חמץ כמפורש בגמ' (פסחים דף ו:): הבודק צריך שיבטל. ונהגו לבטל פעם נוספת ביום כפי שחידשו הגאונים והראשונים כמבואר ברבינו מנוח (פ"ג ה"ז), ומאירי (פסחים דף ז). בשם הגאונים, ובהגמ"י (פ"ג אות ז) בשם ריצב"א וראבי"ה, וברא"ש (פסחים פ"א סימן ט), ובסמ"ק (סימן צ"ח ובהגהות ר"פ שם), ונפסק בטור ובשו"ע (סימן תלד, ג), שלמרות שביטל את החמץ מיד לאחר הבדיקה, מכל מקום טוב לחזור ולבטל את החמץ למחרת, בערב פסח, לפני זמן איסורו.

הטעם: טעם הסוברים שיש לבטל גם ביום הוא מחמת שלושה נימוקים. 1. לפי שביום י"ד קונים חמץ בשביל פת שחרית. 2. את החמץ שהשאיר בליל י"ד לאכילה לא התכוון לבטל, כי הרי חפץ לשורפו, וחוששים שמא ישאר מחמץ זה בבית ויעבור עליו בבל יראה ובל ימצא. 3. גם מה שביטל והפקיר יתכן שיחזור ויזכה בו ביום. לכן יש לבטל גם ביום י"ד לפני זמן האיסור. מכאן כתב בטור (סימן תלד) בשם ר' פרץ, ובמכתם (פסחים דף ו), שבביטול בלילה אומר דלא ידענא ליה, שמבטל רק החמץ שלא מצא, ואילו בביטול ביום אומר ביטול סתם, כי מבטל גם החמץ שמצא.

החולקים: עיקר דין זה אינו מוסכם על כל הראשונים, כמבואר במהר"מ חלאוה (פסחים דף ו:): שחולק על ביטול זה, מטעם דשני ביטולים למה, באחרון של יום סגי ושוותינהו למילי דרבנן בכדי. וכן מבואר במעשה הגאונים (סימן כד) ובתשובת רש"י (סימן ז') - ולמחר כששורף ולא כלום, ויש נוהגים לבטל גם ביום). וכן כתב הסמ"ג (עשין לט - במשמעות הלכה אין משמע כן לבטל גם ביום).

התירוצ: בדברי הטור (סימן תלד) מתורץ קושית המהר"מ חלאוה, שלמרות שמבטל את החמץ גם ביום י"ד, מכל מקום אין לסמוך על הביטול של היום, וצריך לבטל בליל י"ג אחר הבדיקה, שמא ישכח לשרוף את החמץ עד שתגיע שעה שישית ואז לא יועיל הביטול. והוסיף השע"צ (סימן תלד ס"ק יט) בשם הט"ז, דאע"ג שזמן שריפה קבוע, ויבטל אחר השריפה, מכל מקום כיון דמדינא דגמ' אין קבוע זמן השריפה צריך לבטל גם בלילה, והינו שלמרות שיש כמה חששות בביטול של הלילה, שמחמתו תיקנו לחזור ולבטל גם ביום, מכל מקום ביום יש חשש שישכח לבטל לפני זמן האיסור ולכן צריך את שני הביטולים.

הערות מבני החבורה

תשביתו שאור מבתיכם

שאלה: מה החיוב מדאורייתא כדי לקיים מצות תשביתו, ולא לעבור על בל יראה, ומה החיוב מדרבנן, ומה הוא רק מנהג.

תשובה: יש חיוב בסיסי מדאורייתא, ובמשך הדורות נוספו כמה מעלות בקיום מצות תשביתו ובל יראה וכפי שיבואר.

בדיקה וביעור: בזמן המשנה היו עושים רק בדיקה וביעור בלא ביטול כלל, כמבואר במהר"מ חלאווה (פסחים דף כא.), ובפנ"י (ריש מסכת פסחים ד"ה ובתוס'), ובפמ"ג על המשנה (פסחים דף ב.), אור ל"ד בודקין את החמץ לאור הנר, וביום י"ד מבערים את החמץ כדתנן (פסחים דף כא.), ולא כתוב במשנה שצריך לבטל.

ביטול חמץ: בזמן האמוראים חידשו שצריך שיבטל בנוסף לבדיקה וביעור, כמבואר בגמ' (פסחים ו:). אמר רב יהודה אמר רב הבודק צריך שיבטל.

ביטול נוסף: בזמן הגאונים חידשו לעשות עוד ביטול בבוקר אחרי השריפה בנוסף לביטול שעושים בלילה אחרי הבדיקה, כפי שנתבאר בפנים.

לגרר הכתלים: בזמן הראשונים התבסס המנהג לגרר הכתלים, כמבואר בראב"ן (ז: מדפי הספר), הובא ברא"ש (פרק ג' סימן ב'), ונפסק בטור (סימן תמב), ובשו"ע (סימן תמב סעיף ו'), נהגו לגרר הכתלים והכיסאות שנגע בהם חמץ, ויש להם על מה שיסמכו. ומפרש המשנ"ב (ס"ק כח) שאין ללעוג על המנהג לומר שהוא מנהג שטות וחומרא יתירא, אלא שיש לזה סמך מן הירושלמי.

הכשר לבדיקה: בזמן הראשונים התחדש המנהג לכבד את הבית קודם לבדיקה, כמבואר בדברי הרמ"א (סימן תלג סעיף יא) וכל אדם צריך לכבד חדריו קודם הבדיקה. וביאר המשנ"ב (ס"ק מו) ומקורו במרדכי (ריש פסחים סימן תקלו) דלא מיבדק שפיר בלא כיבוד.

מכירת חמץ: בזמן האחרונים התחדש מנהג למכור החמץ שיש לו בכל מקום שהוא לגוי. יסודו נעוץ במה שמבואר במשנ"ב (תמח ס"ק כה) שאף שבדק וביטל וביער, אם מצא חמץ נאסר באכילה וי"א שאסור אף בהנאה, ולכן מוכרים שלא יאסר. ועוד דדלמא לא בדק וביער כד"ן. ❖

4. זמן הביטול כרוך בזמן השריפה

שני דינים מחודשים מצינו בזמן הביטול שכרוך בזמן השריפה. הראשון שצריך לשרוף את החמץ לפני זמן איסורו כדי שיוכל לבטל אח"כ. השני שישרוף ביום ולא בלילה כדי שיזכור לבטל אח"כ.

א. כתב הרמ"א (סימן תלד סעיף ב) בשם מהר"ו ביום י"ד אין לבטל את החמץ אלא לאחר שריפתו. הטעם: כדי שיקיים מצות שריפת חמץ בחמץ שלו. וביאר המשנ"ב (סימן תמה ס"ק ז') בשם המ"א (בסימן תלד) שלכן הקדימו את השריפה לפני סוף שעה חמישית, ולא בשעה שישית כפי שהיה נהוג בזמן הגמ' כדי שיוכל לבטל אח"כ. דברים אלו מבוססים על מה שכתב הרא"ש (פסחים פ"א סימן ט) רצוי לשרוף את החמץ לפני זמן איסורו. כדי שיוכל לבטל את החמץ אחר שריפתו, שכן לאחר זמן האיסור - החמץ נאסר בהנאה ואין בידו לבטלו; ואם יבטל את החמץ קודם שריפתו, לא יקיים מצות שריפה בחמץ שלו.

ב. כתב המהרי"ל (הלכות בדיקת חמץ) עפ"י רש"י (פסחים ו: ד"ה פשע) שרק כשמתעסק במצוה יזכור, ולכן תיקנו לשרוף ביום י"ד ולא בליל י"ד, כדי שיזכור לבטל שבשעת השריפה יזכור לבטל

5. ביטול חמץ על ידי שליח

יש אומרים שאין אדם יכול לבטל את חמצו על ידי שליח, ואין אומרים בזה שלוחו של אדם כמותו (ר"ן פסחים פ"א ג: בדפי הרי"ף בשם אחרים אומרים; ב"ח סימן תלד); אבל רוב הפוסקים חולקים וסוברים שאפשר לבטל על ידי שליח (בעל העיטור ח"ב הלכות פסח; טוש"ע סימן תלד סעיף ה).

טעם הדעה הראשונה: לפי שהביטול הוא מטעם הפקר, ואין אדם יכול להפקיר על ידי שליח (ר"ן שם). ותמה הגרע"א (בחידושו גיטין לב.) מדוע לא יכול שליח להפקיר, והביא שגם הבית מאיר (אהע"ז סימן קכ סעיף ד') תמה על זה. ויש מבארים שהוי כמו מצוות שבגופו שאין מועיל עליו שליחות.

טעם הדעה השניה: פירש הב"י (סימן תלד), וכ"ה במשנ"ב שכיון שחמץ בפסח אינו שלו, אלא שהתורה עשאתו כשלו כדי שיעבור עליו בבל יראה ובל ימצא, די בגילוי דעת שרוצה לבטלו, ולכן אפילו כשמגלה דעתו על ידי שליח די בכך. ועוד דבשלמא בהפקר לא מהני שליח כיון שהוא מדין נדר לדעת הרמב"ם (פ"ב מנדרים הי"ד), אבל ביטול שאינו ענין לנדר שפיר מהני ביה שליחות. ❖

צו"ח הפסח

למראות, הצרות, והארות. נ"ד: 052-7687405 | פקס: 02-6507823